

GNISTENS BLIK – LIVØ ANSTALTEN BETRAGTET AF EN ANBRAGT

AF POUL DUEDAHL

INTRODUKTION

Johannes – kaldet Gnisten – var anbragt på De Kellerske Anstalters filial for såkaldte moralsk åndssvage mænd på øen Livø i Limfjorden i årene 1933-37. For nyligt dukkede hans håndskrevne erindringer op. De skriftlige efterladenskaber, som blev nedfældet på papir i 1944-47, er de eneste kendte memoirer udformet af en anbragt fra Livø, og i artiklen gengives omtalen af hans ophold på ø-anstalten. Anvendelsen af erindringerne som kilde til anstaltshistorien rummer en række udfordringer, men deres styrke er, at de fortæller om anbringelsen – og dens følger i form af ulige magtforhold, celleanbringelse, intime relationer, kostforhold, stigmatisering, sterilisation og kastration o.m.a. – set med den anbragtes øjne. Erindringerne udgør i den forstand et væsentligt supplement til den forskning, der primært bygger på dokumenter skabt af anstalten selv.

DET BLINDE ØJE

Seksuelle afvigere, utilpassede unge, tyveknægte og sædelighedsforbrydere. Hvor gør man af mennesker, som er uønsket i normalsamfundet, fordi de stikker ud og stikker af? Overlæge Christian Keller fra landets største åndssvageanstalt – De Kellerske Anstalter i Brejning mellem Vejle og Fredericia – havde en idé. Man placerer dem på en øde ø. Staten købte Livø i Limfjorden og indrettede i 1911 en isolationsanstalt, som frem til 1961 husede i alt 743 såkaldt 'kriminelle, asociale og moralsk åndssvage' mænd.¹ Anbragt på ubestemt tid og på overlægens nåde.

Historien om Livø Anstalten er fortalt flere gange. Den blev først taget under grundig forskningsmæssig behandling af professor Birgit Kirkebæk i 1997 og har senest været genstand for et bogværk fra 2023 skrevet af museumsinspektør Maria Clement Hagstrup sammen forfatteren til denne artikel. Bogen udkom i køl-

1 Duedahl 2023a: 17-19.

*Forbryderbillede af den
mordtiltalte Johannes
– kaldet Gnisten – taget
af Herning Politi i 1947
kort før, han tog sit eget
liv. Et liv præget af
afmagt. Der er nu stadig
en gnist at spore i
blikket. Måske fordi
havde fået sin hævn og
havde besluttet sig for at
dø, og altså på den måde
havde taget magten
tilbage i sit liv
(Rigsarkivet).*

vandet på en række fjernsynsudsendelser med stor folkelig bevågenhed, og som indtil videre er set af langt over en million mennesker.²

Ikke uden grund. Fortællingen om Livø Anstalten er nemlig fortællingen om en helt central side – og bagside – af velfærdsstatens og demokratiets danmarkshistorie og fortællingen om, hvordan et land for ikke længe siden behandlede sine afvigere. Et tema, som ikke er blevet mindre aktuelt i lyset af den statslige undersøgelse af overgreb i særforborgens institutioner, som førte til en officiel statslig undskyldning givet af socialminister Pernille Rosenkrantz-Theil i september 2023.³

2 Kirkebæk 1997, Duedahl 2023a og Nyrup – søn af en udstødt, tv-serie i tre dele sendt på DR1 i januar 2023.

3 Livø er løbende behandlet rundt om i litteraturen om særforborgens historie. For et overblik til denne henvises til udredningens forskningsoversigt i Petersen 2022: 33-42.

At fortælle Livø Anstaltens historie rummer dog mindst et enkelt og ikke uvæsentligt metodisk problem. Det, vi ved om den og dens skæbner, baserer sig nemlig i høj grad på jubilæumsskrifter, årsberetninger og patientsager skabt og formuleret af de mennesker, der oprettede og administrerede anstalten – altså de overlæger og inspektører, som udgjorde både den dømmende og den udøvende magt, når det gjaldt om at indlemme, fastholde og frisætte de anbragte. Det havde allerede i samtiden som konsekvens, at de anbragte ikke altid genkendte billedet af anstalten og af dem selv, når de en sjælden gang imellem fik lejlighed til at læse, hvad myndighederne noterede om dem.⁴

Forskningens afhængighed af officielle og administrative dokumenter skyldes, at De Kellerske Anstalter havde pligt til at dokumentere sin virksomhed og derfor systematisk nedfældede og gemte oplysninger på papir. De er derfor lette at gå til og deres blik svære at afvige fra og bidrager altså fortsat med et lettere ensidigt billede af anstalten og af dem, som deres forfattere – overlæger og inspektører fra De Kellerske Anstalter – anbragte på øen.

DET DOBBELTE BLIK

Brugen af den massive mængde bevarede offentlige og administrative dokumenter betyder dog langtfra, at genstandene for observation – de anbragte selv – aldrig kom til orde. Det gjorde de. Det foregik bare mindre systematisk, og derfor skal man som historiker selv lede efter de ofte små og tilfældige lakuner af livstegn, hvis man ønsker et alternativ til personalets udlægning. Livstegn, som i samtiden bl.a. kom til udtryk i konkrete handlinger, som vi ofte har kendskab til, når udgjorde en overtrædelse af reglementet og derfor blev registreret. Det kunne være, når de anbragte fik nok af det tvangsmæssige ophold og indirekte kritiserede det ved at flygte fra øen på en tømmerflåde eller gå over isen. Faktisk var ø-anstalten i løbet af sin levetid genstand for mindst 400 flugtforsøg og 10 flugtrelaterede dødsfald.⁵ Men de anbragtes syn på opholdet kommer også til udtryk på andre måder. Det kan være i form af refererede udsagn eller beslaglagt korrespondance rundt om i journalsagerne, som optræder, fordi de anbragte løbende henvendte sig til inspektøren, overlægen eller de sociale myndigheder, og fordi myndighederne ofte konfiskerede privatbreve som led i anstaltens brev-censur.⁶

4 Korrespondance med Socialministeriet 1936-37, vedrørende en anbragts klage over indholdet i hans journal, i j.nr. 959, Klientsager 1865-1935, Den Kellerske Anstalt, Brejning, SOC50/1990-478, Rigsarkivet (RA).

5 Duedahl 2023b: 63-78.

6 Der er adskillige eksempler på korte brevuddrag i Kirkebæk 1997 og Duedahl 2023a.

Det forhold, at de overhovedet meddelte sig på skrift, er udtryk for, at prototypen på en anbragt på Livø var en mand, som befandt sig så tæt på normalitetsgrænsen som muligt, og som i intelligensmæssig henseende ofte lå over. Den primære grund til anbringelsen på øen var nemlig ikke manglen på forstand, men manglen på dømmekraft – i form af kriminel adfærd, seksuel normbrud og flugt-tendenser, og de andre former for afvigende adfærd, der dannede baggrund for diagnosen som “moralisk åndssvag”.⁷ Så sent som i 1960 fastslog inspektøren på Livø Anstalten, at over en tredjedel af de anbragte havde en kvotient på over 75, som var samtidens normalitetsgrænse i intelligensmæssig forstand, og at enkelte havde kvotienter på helt op mod 100. Det forklarer, hvorfor nogle af de anbragte var i stand til at formulere sig på et undertiden særdeles formfuldendt dansk.⁸

Der har dog ikke hidtil været eksempler på anbragte, som ligefrem nedfældede deres erindringer om opholdet. Det skyldes, at de primært var unge og kom fra samfundets bund, hvor der ikke var tradition for den slags. Det skyldes også, at det stigma, som fulgte med et ophold, sjældent virkede befordrende for ret meget andet, end at holde opholdet skjult for andre og komme videre med tilværelsen.

Men ingen regler uden undtagelser. For nylig dukkede det første eksempel nemlig op. De upublicerede erindringer – som hidtil har befundet sig i Hernings Politis arkiv – blev fundet i forbindelse med udarbejdelsen af bogen *Afvigernes ø* (2023) og kom først til forfatterens kendskab få dage forud for deadline. Af samme grund blev der i bogen kun plads til nogle ganske få, hastigt udvalgte og temmelig sporadiske uddrag.

Denne artikel er derfor en kærkommen anledning til at levere en lidt grundigere introduktion til erindringerne og deres forfatter og til at publicere erindringerne om Livøtiden i deres helhed – og en anledning til at gøre sig nogle tanker om, hvad erindringerne bidrager med, og hvad man skal have for øje, når man benytter dem.

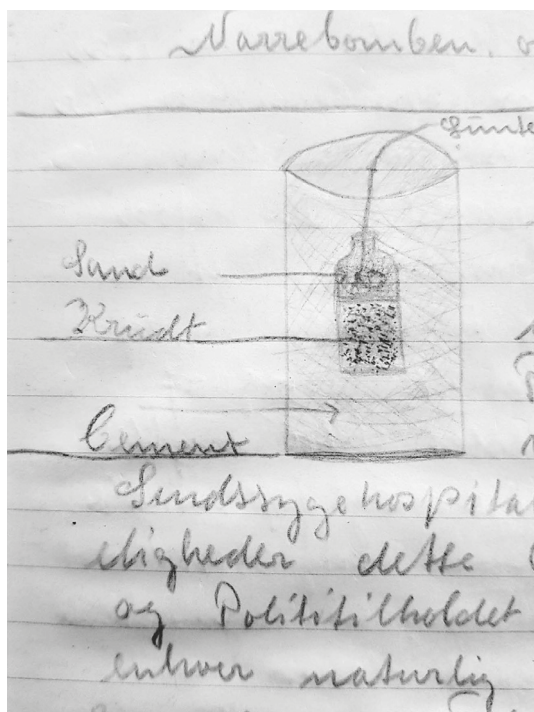
VEJEN TIL LIVØ – OG VEJEN VÆK

Johannes – kaldet Gnisten – er navnet på forfatteren, om hvem det vides, at han kom til verden i udkanten af Herning i 1908. Han blev som ganske ung sendt ud at tjene på hjemegnen og var kendt som en stærk og stabil arbejdskraft, og der var sjældent problemer med ham. Måske lige ud over at han af personlig interesse øvede sig på fremstilling af bomber. Deraf tilnavnet.

7 Oversigt over indlæggelsesgrunde på Livø 1911-1933, Korrespondance til og fra Livø 1911-61, sag A1829, Lokalhistorisk Arkiv Aars.

8 Notat om intelligenskvotienter på Livø m.v. 1960; Korrespondance, Livø 1910-1970, Den Kellerske Anstalt, Brejning, Forstanderen, SOC-050/1990-34, RA.

Tegning fra erindringerne af den bombe, som Gnisten fremstillede og antændte i 1932, og som fik ham til Livø. Den bestod af en medicinflaske med krudt blandet med glassplinter og jagthagl og var placeret i et cementrør. Gnisten påstod, at den var en "narrebombe", fordi der var hældt sand oven på krudtet, så luntene ikke fik den til at sprænge. En brøndgraver uskadeliggjorde den for politiet og var af en anden mening (Rigsarkivet).

En dag anklagede tjenestepigen Gnisten for at have tilranet sig til lidt mælk hos deres husbond og fik ham jaget fra gården. Optændt af hævn-gerrighed fremstillede han endnu en bombe og placerede den på landevejen ud for det sted ved Langvadbjerg Teglværk, hvor han vidste, at tjenestepigen ville passere broen efter et bal. Men luntene blev slukket af nogle forbipasserende, og Gnisten anholdt; og grundet sin handling blev han tvangsindlagt på Viborg Sindssygehospital. På trods af en intelligenskvotient på 81 og dermed et stykke over tidens normalitetsgrænse erklærede Retslægerådet ham "let åndssvag med impulsivitet og manglende hæmninger" – altså moralsk åndssvag – og Højesteret dømte ham til tvangs-anbringelse på en åndssvageanstalt.⁹

Gnisten ankom til Livø i begyndelsen af 1933. Han var flittig og opførte sig eksemplarisk ud over et enkelt forgæves flugtforsøg året efter ankomsten. Grundet den upåklagelige opførsel talte anstaltens inspektør Viggo Jensen i januar 1936 med ham om muligheden af igen at blive fri mand, hvis altså han skrev under på

⁹ Straffeakt nr. 424, Straffeaakter II, Herning Politi, Kriminalpolitiet, B-409/1994-214 og B-409/1994-215, RA.

en anmodning om sterilisation og lagde sig under kniven. Papirerne havde inspektøren allerede udfyldt, og der var afsat tid til operationen i marts.¹⁰ Gnisten drømte om en helt normal tilværelse med kone og børn og nægtede at forsyne dokumentet med sit navnetræk. "Så vil jeg hellere gå her noget længere" forklarede han inspektøren.¹¹ Men udsigten til et tidsubestemt ophold og forfærdelsen over inspektørens behandling af hans seksualitet som en handelsvare gjorde ham vred. Det var således Gnisten – sådan som det også indikeres i erindringerne – der i juni 1936 formulerede brevene i en i samtiden meget omtalt flaskepost, som nåede hele vejen til fastlandet og i avisspalterne overalt i Danmark. I brevene klagede han over forholdene på Livø og over sterilisationslovgivningen.¹²

Senere stod han også bag planlægningen af et mytteri, hvor de anbragte skulle overfalde inspektøren, stjele hans våben og tage magten på øen. Overlæge Hans Otto Wildenskov erklærede på den baggrund Gnisten for "ikke åndssvag" med den begrundelse, at han var psykopat og fik ham i 1937 overført til den nyindrettede psykopatforvaring på Anstalten ved Herstedvester.¹³ Det er en kendt sag, at Wildenskov på den måde sorterede i, hvem der var anbragt på øen, og at det, ved at fjerne de mest ustyrlige og bedst begavede, med tiden lykkedes ham at skabe næsten rolige tilstande.¹⁴

GNISTENS ERINDRINGER

Hvorfor skrev Gnisten erindringerne? Sagen er den, at han under en prøveløsladelse fra Psykopatforvaringen i juli 1943 blev anholdt og anklaget for at have blotet sig for nogle mindreårige piger, mens han selv holdt på, at der var tale om pengeafpresning. Retssagen førte til, at han blev genanbragt og fik valget mellem at være spærret inde på ubestemt tid eller lade sig kastrere og blive lukket ud. Kastration var et større indgreb end sterilisation, fordi lægen ikke bare klippede sædlederen over, men fjernede testiklerne og dermed produktionen af det mandlige kønshormon – noget, der især fandt anvendelse på sædelighedsforbrydere og på mænd, der led af former for seksualitet, som i samtiden blev fundet upassende, så som homoseksualitet, ekshibitionisme og stærk onanitrang.

10 Oversigt over sterilisationssager 1930-72, Den Kellerske Anstalt, Brejning, SOC-050/1986-444, RA.

11 Brev fra Viggo Jensen til H.O. Wildenskov, 8.1.1936, "Sager vedr. Livø 1935", Korrespondance, Livø 1910-1970, Den Kellerske Anstalt, Brejning, Forstanderen, SOC-050/1990-37, RA.

12 Flaskepostbrevene dateret 13.6.1936, Journalsager 1924-1949, Socialministeriet, Særforsorgskontoret, 0019/1936 43 61 – 43 103, RA, samt Livø-eleverne vil have flere Pandekager 1936, s. 12.

13 Udtalelse til Rigsadvokaten fra Hans Otto Wildenskov, 7.6.1937, Straffeakt nr. 424, Straffeakter II, Herning Politi, Kriminalpolitiet, B-409/1994-214 og B-409/1994-215, RA.

14 Wildenskov: 44-45.

Efter et liv med anstaltsophold valgte Gnisten friheden til og blev i 1944 kastret og prøveløsladt, men han udtalte, at kastrationen var som at underskrive sin egen dødsdom.

Han klarede sig i den følgende tid ganske godt som arbejdsmand i brunkulslejrene i Søby ved Herning, men var bitter på det samfund, som havde udsat ham for indgrebet. Han indgav samme år da også en klage til Den Særlige Klageret, en nyoprettet ankeinstans, i håbet om at få revurderet kastrationen og retssagen, og sammen med anmodningen vedlagde han et hæfte med nedskrevne erindringer, som leverede hans syn på sagen.

Erindringerne hovedindhold blev altså til i 1944, og ordlyden ændrer sig ikke afgørende i de kopier, som han løbende udformede helt frem til sin død tre år senere. Dels af frygt for at det indsendte eksemplar blev konfiskeret og dels for at kunne sende erindringerne til andre myndigheder med henblik på at få oprejsning. Det fik han ikke. I stedet blev han optaget af at hævne det, han anså for en uret. Det lykkedes ham. I juli 1946, på treårsdagen for den seneste anholdelse, overfaldt og dolkede han en 15-årig pige midt på hovedgaden i Herning. Ofret viste sig at være en af de piger, der i sin tid angav ham. Gnisten fortrød ikke mordet, men havde tværtimod planlagt at dø sammen med pigen. Han blev i stedet overmandet og indlagt på Viborg Sindssygehospital. Her lykkes det ham i 1947 – 38 år gammel – at tage sit eget liv med en håndfuld sovepiller.¹⁵

Under opklaringsarbejdet beslaglagde kriminalpolitiet i Herning de forskellige udgaver af erindringerne, som var nedfældet i en række små hæfter, og som stadig ligger i politisagen. De rummer oplysninger om hele hans liv og er stort set identiske ud over nogle enkelte små observationer her og der, som han tilføjede, når de faldt ham ind under kopieringen.

Her gengives – med nutidens retstavning – samtlige de observationer, som Gnisten gjorde sig om opholdet på Livø. Oplysninger, som vedrører tiden før og efter, er kun medtaget, hvor de har betydning som forklaring på, hvorfor han endte på øen, eller hvor opholdet fik betydning i årene efter anbringelsen. Der er med andre ord sorteret en del materiale fra, som dækker over perioder og begivenheder uden relevans for artiklens fokus på Livø. Det gælder bl.a. årene som anbragt på et sindssygehospital og i psykopatforvaring. Det fremgår tydeligt af tekstens parenteser, hvor der er klippet i teksten.

Opbygningen og ordlyden er Gnistens egen, idet jeg dog for overskuelighedens skyld har tilføjet en række overskrifter. De steder, hvor Gnisten har indlagt løs-

15 En sindssyg arbejdsmand dolker 15-aarig pige 1946; Han var ikke aandssvag 1937; Straffeakt nr. 424, Straffeaakter II, Herning Politi, Kriminalpolitiet, B-409/1994-214 og B-409/1994-215, RA; samt journal for patient født 11.8.1908, Patientjournaler, mænd, 1929-1965, Viborg Sindssygehospital, SY-022/2004-776, RA.

revne notater eller tilføjet randnoter, har jeg indsat dem, hvor de emnemæssigt og kronologisk passer ind, eller ud for, hvor Gnisten gjorde bemærkningen.

Her er resultatet:

LIVØ ANSTALTEN OPLEVET I ÅRENE 1933-1937

“(…)

“Hvad er det, der lyser i græsset?”

De stod af cyklerne, og den anden udbrød:

“Det er en bombe!”

Jeg opholdt mig i nærheden, og de fandt mig, og da de kendte mig af navn og udseende, kunne det ikke nytte at forsøge på at undvige. Og for at de ikke skulle tro, at det var mig, som havde lagt bomben, tilbød jeg at tage med på politistationen med dem.

De to mænd var ikke helt dristige ved den, og jeg sagde, at jeg ikke mente, den var så farlig. Jeg tog bomben og cyklede et stykke i forvejen ind til Herning Politistation, hvor vi afleverede den til vagthavende natbetjent og forlod derefter igen politistationen.

Politiet anholdt mig dagen efter (…)

I februar 1933 blev jeg fra sindssygehospitalet overført til internatet Livø. I de 4 2/3 år jeg gik på Livø, tjente jeg, når jeg var på arbejdsholdet en krone om måneden, og når jeg var kusk og arbejdede med heste i marken, tjente jeg fire kroner om måneden, hvoraf 25 % skulle blive stående, mens vi måtte købe for de tre kroner. Dette var altså penge, som, hvis man bød en syvårs dreng dem, måtte skamme sig for at byde ham. (…)

Da jeg har været på Livø i 4 2/3 år, har jeg ikke været helt blind for, hvilke slags mennesker, jeg gik iblandt. Nogle af dem var måske nok åndssvage, men en stor del af dem var pæne, behagelige og fornuftige mennesker, fuldstændig normale. Det er sandelig sørgeligt at tænke sig, at disse sunde og raske mennesker bliver stillet over for spørgsmålet om at lade sig sterilisere på samme grundlag, som jeg blev stillet overfor, og med lignende trussel, hvis ikke de går med til det.

Efterhånden som årene går på Livø, bliver eleverne forhutlede og underkuede. Og når de så vender tilbage til friheden efter en sterilisation eller flere års internering, må man ikke tro, at det bliver med samme livslyst, natur og karakter som før, man blev indespærret på anstalt. Disse tre for menneskets livsvigtige egenskaber vil ved den fornuftsstridige og uretfærdige behandling uvægerlig blive nedbrudt.

"Skal vi slås med pikhovedet?" Homoseksualitet var udbredt på Livø, og lysterne kom kreativt til udtryk på gårdens loft (Foto: Kjeld Thomsen).

KÆRLIGHED MELLEM MÆND

Før jeg kom på anstalten, kunne jeg ikke i min livligste fantasi forstå, at to mænd kunne blive forelsket i hinanden, ligesom mand og kvinde kan blive det, men da jeg havde været på anstalt i cirka seks år, og den naturlige vej til at have omgang med kvinder var afskåret for mig, kunne jeg bedre forstå forelskelsen mellem mand og mand lade sig gøre, og denne forelskelse styrkes, mens årene går på anstalt. Og jeg kan sige god for, at der ikke er spor i vejen for, at to mænd kan komme til at elske hinanden, som mand og kvinde kan det, og at lignende problemer kan opstå, f.eks. skinsyge, og tilfælde af adskillelse, f.eks. løsladelse, så fælles adspredelse er udelukket. Disse kærlighedsproblemer er lige så udprægede mellem mand og mand som mellem kvinde og mand.

Så vidt jeg ved, er det ulovligt, at to mænd står i seksuelt forhold til hinanden, og inde på anstalterne straffes der også for den slags, hvis det bliver opdaget, og det kan resultere i, at der bliver rejst krav om kastration eller forlængelse af opholdet på anstalt for ovennævnte forseelse. Man bliver altså straffet for ting, som man ikke selv er skyld i, men som anstalterne eller retsmyndighederne selv har ansvaret for, fordi de lader os gå for længe på anstalt, og derved nedbrydes de interneredes karakter og natur. (...)

BEHANDLINGEN

Det er uretfærdigt, at nogen steder går de internerede og gnaver på tørre brødstumper, som de fandt i en sæk, og som var beregnet til øens heste. Og det var udelukkende sulten, der drev os til at gnave i disse tørre og halvmugne brødskeer. Om morgenen fik vi grød, som vi måtte drikke varmt the til. Jeg synes nu godt, der kunne være bleven råd til at give os lidt mælk, om ikke sødmælk, så dog skummetmælk. Især da der var 36 malkekøer på gården. En kop skummetmælk ville altid have smagt bedre end varm the til grøden.

Men trods alt skred grøden ned, simpelthen fordi vi var nogle stakkels forhultede og sultne fyre. Dengang var der ikke rationeringstider som nu (1944). Men alligevel kunne der være så stor forskel på Livø og Herstedvester, hvor man havde overflod af fødemidler. Meget af det gik i svinespanden, fordi man var mæt og velernærede, mens øens internerede sultede. (...)

Engang fik vi på afdelingen en ret middagsmad, som var uspiselig. Nogle af eleverne tog en portion af maden og gik hen til inspektøren, for at han kunne smage på den. Men han udbød:

“Det er sgu godt nok til sådanne hunde!”

Ledelsen på øen sagde “du” til eleverne, mens de betragtede det som en selvfølge, at eleverne sagde “De” til dem. (...)

På Livø måtte vi modtage lukkede breve fra vores pårørende, mens de breve, som vi sendte, skulle censureres. Jeg sendte engang en klage over forholdene på Livø til Justitsministeriet. Men det gik siden op for mig, at jeg havde appelleret direkte til fjenden.

Livø var en naturskønhed, som inspektør [Viggo] Jensen forstod at sætte pris på. Den var meget rig på vildt og urbevoksning. Men som forholdene er på øen, er det vanskeligt for os elever at nyde naturens herligheder, da livsglæden er sløvet.

Når man bliver anbragt på Livø, bliver man ikke undersøgt af en læge, som man gør det på sindssygehospital og på psykopatforvaringen. På disse to anstalter bliver der taget blodprøver, tuberkulinprøver og mange andre legemlige undersøgelser. Ved en undersøgelse, hvor det viser sig, at en forvaret er sund, får denne indpodet en calmettevaccine, men når det viser sig at tuberkulosen er til stede, bliver der ikke foretaget noget for at helbrede for denne, inden man er alvorligt syg af det.

Men på Livø, der viger alle hensyn. Elever med tuberkulose får lov at gå og smitte de sunde elever. De elever, der har tuberkulose, sover på samme sovestue som de sunde og går på samme opholdsstuer. Men hvad nytte ville en lægeundersøgelse egentlig være til på Livø? Bliver der fundet en elev syg af tuberkulose, bliver der jo ikke gjort noget for at helbrede ham. (...)

CELLESTRAFFEN

Når en af eleverne på Livø havde forsøgt at undvige fra øen, blev han anbragt i isolationsbygningen, en enligt beliggende bygning med seks cellerum. Denne bygning var indrettet på følgende måde: En korridor med tre celler på hver side. Ingen varmeanlæg, ingen vinduer i cellens vægge, men anbragt i loftet højt over gulvet. Ingen seng, men i stedet en madras, som lå på det bare kolde gulv. Ingen vandanlæg i cellen, så man kunne ikke slukke sin tørst og ikke vaske sig, når dette gjordes behov. Der var ikke noget, der hed gårdtur i den tid, man lå isoleret, selv om det kunne tage måneder, inden man kom ud. Dertil kommer, at der ingen vagt var i cellebygningen, som kunne yde hjælp i påkommende tilfælde. Som WC var anbragt en spand i cellen, som blev tømt en gang i døgnet.

Luften i cellen var meget dårlig, muggen, klam og kold. Der kunne ingen sol komme ind. Renligheden var mangelfuld. Engang da jeg fik min hånd ned mellem madrassen og væggen, mærkede jeg noget underligt blødt, og da jeg så nærmere til, opdagede jeg, at det var brødskorper, som var kastet ned, og de lignede mus med de lange mughår, der sad på dem.

Hvis en af de isolerede havde ladet sit vand i madrassen, blev madrassen lagt ud i luften, til den blev tør, hvorefter den blev kastet ind i cellekorridoren til videre brug. Det kunne ske, at en elev i sin harme eller fortvivelse over at skulle ligge isoleret under sådanne forhold, grisede madrassen til for at tvinge ledelsen til at tage ham ud eller rettere befri ham for denne uudholdelige cellestraf.

Når en elev blev isoleret, blev han klippet skaldet, og benklæder og jakke samt skjorte blev taget fra ham, og han blev sat på halv kost, dvs. at han kun fik én ret middagsmad, og det var altid efterretten, der blev taget fra ham, således at man kun fik sødsuppe, vand og brød/grød og lignende. Om morgenen blev brødet taget fra ham, således at han kun fik grød med varmt the til. Om aftenen blev brødet ligeledes taget fra ham, og han fik da kun vandgrød med skummet mælk eller surt øl.

Jeg har siddet i isolationen to gange, tre uger hver gang. De første otte dage fik jeg den omtalte halve kost, mens jeg de resterende tretten dage var på fuld kost. Mine benklæder, jakke og skjorte blev taget fra mig, velsagtens for at tvinge mig til at blive liggende på madrassen hele tiden. Og jeg blev klippet skaldet, og det var ikke af praktiske grunde, men nærmest som et led i ledelsens trang til at latterliggøre mig over for dem, jeg til daglig gik i blandt.

Min opfattelse var den, at eleverne var mere fornuftige end ledelsen, da vi nærmest betragtede denne mærkelige straffemetode som en drengestreg. Og med hensyn til den halve kost, synes jeg, at de hellere måtte have givet os det dobbelte af, hvad vi ellers til daglig fik, da kosten var ringe og knap nok i forvejen. Jeg kan jo ikke tænke mig, at ledelsen på Livø troede, vi forsøgte på flugt og stjal fødemidler, fordi vi fik for meget at spise.

*Celledøren med glughullet,
som gjort det muligt for
opsynsmændene at obser-
vere mændene inde på den
anden side i det lille
hvidkalkede rum med
madras på gulvet. Gitteret
udgjorde rummets eneste
ventilation og sikrede, at
opsynsmændene og de
anbragte kunne tale med
hinanden (Foto: Kjeld
Thomsen).*

Den ene gang, jeg sad i isolationen, var, fordi jeg havde stjålet et fad smørrebrød fra nattevagten. Jeg stjal det om aftenen, og hvor blev jeg dejlig mæt. På dette smørrebrød var der kylling, bøf, kogt æg og makaroni, ting, som vi ellers ikke til hverdag så på øen.

Anden gang, jeg lå isoleret, var, fordi jeg havde lukket bådehuset op om eftermiddagen for at flygte, når mørket faldt på. Men til alt uheld blev en ko syg, og skipperen skulle derfor sejle over til Ranum for at hente dyrlægen, og så blev det jo opdaget. Jeg var isoleret sent på foråret og sad som nævnt i tre uger. Luften var som sagt meget dårlig og usund. Der var ikke noget, der hed gårdtur; man måtte opholde sig i cellen, til hele straffen var afsonet.

Jeg husker, da jeg kom ud fra cellen igen, det var i begyndelsen af sommeren. Træerne var blevet grønne, imens jeg havde siddet isoleret, og da jeg kom ud på trappen, mødte der mig en herlig duft af syrener, som stod langt borte. Jeg kunne lugte dem længe før, jeg kom hen, hvor de stod. Det var en underlig modsætning,

der mødte mig efter tre ugers indespærring i de rædselsfulde celler, en modsætning, der ikke kan beskrives.

Første gang, jeg var isoleret, var om vinteren. Da havde jeg også tre uger og kom ud juleaften. Dengang blev jeg meget syg i cellen – jeg tror, det var lungebetændelse. Jeg havde nemlig så ondt i den højre lunge, og det gjorde forfærdelig ondt, når jeg hostede, og jeg havde høj feber. En af opsynsmændene ved navn Just forbarmede sig over mig, og sagde til mig, at det var uforsvarligt at lade mig ligge i cellen med så høj temperatur. Han sagde, han ville spørge inspektøren, om han ikke måtte tage mig hjem på afdelingen; men dette nægtede inspektøren, med det udtryk, at jeg havde godt af at prøve det.

Jeg kom hjem på afdelingen juleaften, og det første, jeg foretog mig, var at kigge i spejlet. Og jeg må erkende, at jeg lignede en syg vildmand. Skæg over hele ansigtet, indtæret og bleg som et lig.

Efter at cellaturen var overstået, blev vi interneret. Ja, det lyder komisk at sige interneret, da øen jo var en stor interneringsanstalt. Men det var altså en ekstra internering, og denne internering betød, at vi ikke måtte forlade et bestemt område, som hørte ind under hver afdeling.

Jeg kom som nævnt ud fra isolationscellen juleaften, men julemaden smagte mig ikke, da jeg ikke var helt rask. Min højre lunge bærer endnu mén af denne sygdom, jeg fik i cellen. Før var jeg utrættelig. Jeg kunne løbe lange strækninger, uden at blive træt og udaset. Nu, derimod, kan jeg ikke løbe 100 meter uden at blive dårlig. Jeg føler det nærmest, som havde jeg et åbent sår i lungen efter en lille løbetur.

STERILISATIONEN

Da jeg havde været på Livø i cirka tre år, kaldte inspektør Jensen mig ind til sig på kontoret og spurgte mig, om jeg ville skrive under på sterilisationslisten. Han ville så garantere, at jeg kunne komme ud i løbet af nogle få måneder efter sterilisationen.

Jeg svarede og sagde til ham, at jeg ikke ville steriliseres, hvortil han svarede, at jeg kunne få lov at betænke mig nogle dage og så senere komme ind til ham. Jeg svarede, at jeg ikke forandrede tanker i den retning, og at det, jeg var anholdt for, ikke havde noget med det kønslige at gøre. Han sagde, at jeg misforstod sterilisationens betydning. Den var ikke baseret på den slags, men var kun et middel mod, at alle dem, der ikke var i stand til at kunne forsørge sig selv økonomisk, ikke skulle komme i den situation også at skulle forsørge eventuelle børn. Endvidere forklarede han mig, at hvis jeg ikke gik med til det, ville det vare længe, inden jeg kom på fri fod, måske ikke inden jeg blev 40 år.

En stille protest mod forholdene på øen skyldte i land ved Aggersborg i juni 1936. Flaskeposten indeholdt to breve, hvoraf det ene stillede en række krav, som de anbragte ønskede opfyldt. Blandt kravene var, at anstalten skulle stoppe med at sterilisere dem. Brevene, der var forfattet af Gnisten, nåede hele vejen frem til Justitsministeriet og findes i dag på Rigsarkivet (Rigsarkivet).

Soc. Min. 511. No. 43 63/36
27. JUL 1936
Til Justitsministeriet
Lørdag d 13-6-1936

En alvorlig Sag som skal være ordnet inden 30 Dage.

Sagen er den at Eleverne paa Livø faar en hensynsløs og Uretfærdig Behandling, en Behandling som ikke spor kan sammenlignes med Behandlingen i Aresten og andre Arbejdsanstalter.

Nu faar Ministeriet 3 Ting at vælge i mellem, og det er No 1 Afskaffelse af den Forbryderiske Sterilisation saa den ikke er til hindring for at Eleverne kan komme paa fri Fod uden disse Betingelser. No 2 Afskaffelse af Gifte Funktionærer med Undtagelse af Inspektøren og Kontorassistenten. Hvad Dampkøkkets Personale angaar maa den kun være 2 Kvindelige. Kvinder paa Øen skal indskrænkes til

Jeg synes, det var uretfærdigt, at jeg skulle behandles på den måde. Jeg, som altid har været glad for at arbejde, aldrig havde gået arbejdsløs, aldrig fået offentlig understøttelse. I alle de pladser, jeg har haft, har jeg altid kunnet udføre mit arbejde tilfredsstillende. Forvalter Madsen på Livø har også engang rost mig til forkarlen og sagt, at jeg var en mand, som kunne klare mig selv ude i livet. Hvordan kunne inspektør Jensen så komme med så vaklende et grundlag til at lade mig sterilisere?

Det er, hvad man kan kalde et uhyggeligt indgreb i et menneskes kønsliv, en forbrydelse, som er mange gange værre, end det jeg er dømt for. Jeg har nemlig aldrig berørt mindreåriges kønsorganer og ej heller voksne kvinders mod deres vilje, og har aldrig tænkt på at begå forbrydelser i disse retninger. Forskellen på lovlighed og bestialitet er ikke stor. Det er kun et spørgsmål om, hvilke personer der foretager handlingen. (...)

Man får indtrykket af, at sterilisationen kun er beregnet for personer af den lavere samfundsklasse, som er indespærret på anstalter, for at de ikke skal sætte børn i verden, og for at visse høje personer kan få tilfredsstillet deres lyst til legemsskænderi over for den lavere samfundsklasse, som er indespærret på anstalter, og derved gøre dem til nogle stakkels undersåtter, som er henfalden til eneboerlivet, når han eller hun atter træder ud i friheden. Thi hvad er et ægteskab uden børn?

Der findes ganske vist mennesker, der ingen børn har i ægteskabet, uden derfor at være steriliseret, men alene håbet og uvidenheden om, at der engang kan komme et barn eller to, er nok til at holde ægteskabet og humøret oppe. Så længe der er gnist af håb, er mennesket ikke fortabt. Men ved et indgreb i kønsorganerne af den omtalte art er håbet om et fuldkomment og lykkeligt ægteskab udelukket.

Da inspektøren havde talt med mig om at lade mig sterilisere, blev jeg fortvivlet. Jeg måtte gøre noget for at komme bort fra dette liv. Jeg brød derfor ind i gartnerens lejlighed og stjal to æsker tændstikker, et lommeur og en batterilygte. Jeg brækkede som før nævnt ind i bådhuset og ville flygte i prammen. Jeg stak ild i øens motorbåd. Det skulle se ud, som om båden skulle brænde, men jeg lagde noget kvas på lastrummets fugtige bund op ad stålvæggen til motorrummet, så jeg var fuldstændig klar over, at der ikke kunne ske andet, end at kvaset brændte ud.

Ligeledes slog jeg nogle ruder itu, mens jeg var på øen. Men alt det hærværk, jeg lavede, var en følge af truslen om, at jeg skulle blive på Livø i flere år, såfremt jeg ikke lod mig sterilisere, da jeg ikke kunne komme derfra på anden måde. Det, jeg har ødelagt ved hærværket, kan højst sættes til 300 kroner. De penge, der stod på min opsparede kapital, sammensparet gennem $4\frac{2}{3}$ år, dvs. 25 % af min løn, dem tog inspektøren på nær otte kroner, den dag jeg blev ført til Psykopatforvaringen. Det var i september 1937. (...)

KASTRATIONEN

[Gnisten beskriver nu prøveløsladelsen, pigernes angivelige pengeafpresning og forvaringsdommen, og han fortsætter]:

Kort efter indsættelsen på Forvaringen blev jeg stillet over for valget mellem kastration eller indespærring i flere år. Jeg valgte kastrationen frem for det sidste: at gå her i flere år og sygne hen. Jeg har været berøvet min frihed gennem ti års anstaltsophold. Disse ti år tog jeg ud i et stræk, og de havde berøvet mig en stor del af håbet til livet og fremtiden og blev afløst af tungsindighed.

Disse ti år havde gjort en stor forandring på mit sind og helbred til den forkerte side. Den alder, hvor de fleste mennesker tager bestemmelse for deres fremtid,

svandt for mig bort i elendighed og fortvivelse. De par år, hvor jeg var løsladt, kunne jeg føle en betydelig bedring i min tilstand, dels fordi jeg havde en god veninde, som forstod mig i den uretfærdige behandling, jeg havde gennemgået gennem de ti år og min ulykkelighed som følge deraf, og dels fordi, jeg havde godt og vellønnet arbejde, som jeg var meget glad for.

Men det gode varer sjældent længe. (...)

Den 27. januar 1944 skrev jeg en ansøgning til Justitsministeriet om at få foretaget en dobbeltsidet kastration, så jeg atter kunne vende tilbage til mit arbejde i løbet af kort tid. Torsdag den 17. februar 1944, blev jeg indlagt på Forvaringens sygeafdeling. Jeg skulle kasteres om eftermiddagen. (...)

Jeg står i dag (1944) som en dødsdømt mand, hvor vejen til håbet og lykken i livet er blevet mig afskåret ved kastration. (...)

Nu vil jeg så snart få lejlighed til at søge en læge ude i samfundet og få en grundig undersøgelse og bevis for, om kastrationen kan gøres om, så jeg kan genvinde mit normale kønsliv. Hvis det kan lade sig gøre, vil jeg lade sagen tage op igen, hvis jeg kan få lov til det, og forlange erstatning for den tid, jeg har været indespærret. Erstatningen for tidsrummet mellem juli 1931 og juli 1941 sætter jeg til seks kroner per arbejdsdag. Det bliver 3.030 dage, og det bliver igen 18.180 kroner.

Ligeledes vil der blive krævet erstatning for hver arbejdsdag, der går til spilde under det nuværende anstaltsophold. (...)

Grunden til, at jeg så ofte nævner samfundet som det skyldige i min ulykkelighed, er, fordi man næsten i alle kriminelle tilfælde i retten hører ordene: "Tages i forvaring af det offentlige" og "sagens omkostninger udredes af det offentlige".

Jeg har dog svært ved at tro, at hele samfundet bifalder denne grufulde leg med menneskeskæbner. Og jeg fristes til at tro, at de virkelige ophavsmænd findes i en meget snæver kreds blandt samfundet. Jeg behøver vist ikke nærmere at betegne, hvilken stand i samfundet disse personer tilhører, da det sikkert vil være let at regne ud for mennesker, som vil tænke sig om. Disse personer fører et let spil ved at lægge skylden og den økonomiske hovedbyrde på den øvrige del af samfundet; thi samfundet har en bred ryg til at afbøde stødet med.

Det er klassehygiejne, disse personer dyrker, og i denne klassehygiejne er sterilisationen og kastrationen et effektivt våben til udslettelse af landbo- og arbejderstanden. Hvis sterilisationen får lov til at udvikle sig, som den har gjort siden sin begyndelse for cirka 13 år siden, så må det stå klart for landbo- og arbejderstanden, at de er med til at honorere den udslettelseskampagne, som engang vil ramme dem selv.

Operative indgreb i kønsorganerne er gået over sine grænser, og det må snarest muligt bringes til standsning. De personer, som ikke er værdige til at bære en kniv, uden at misbruge den, må straks lægge den fra sig for ikke at komme yderligere galt af sted. (...)

Man skal ikke ved tvang eller farlige trusler kaste mennesker ud i en ulykkelig skæbne – en skæbne, som lægerne og de myndigheder, som får lægerne til at foretage den frygtelige handling, ikke selv er mandfolk nok til at kunne bære. Jeg siger: Gid den danske retspleje engang ville vågne op og indse, hvor tåbelig og uretfærdig de dømmer visse mennesker.”

OM ØJNENE DER SER

Her slutter Gnistens erindringer. I hvert fald den del, som omhandler tiden som anbragt på Livø foruden nogle korte uddrag fra tiden før og efter. Men det er selvfølgelig ikke nok bare at gengive erindringerne, som Gnisten tilrettelagde dem, uden nogle refleksioner omkring deres forskningsmæssige værdi.

Et af de første spørgsmål, der dukker op, angår erindringernes troværdighed. Svaret afhænger af, hvad man vil anvende dem til. Hvis man som historiker vil anvende erindringerne som kilde til de konkrete, fysiske forhold på øen og brugen af dem, hører de nemlig næppe til blandt de bedste, vi har til rådighed. Erindringerne er nemlig nedfældet et årti efter anbringelsen, og alene grundet af den tidsmæssige afstand er de samtidige administrative dokumenter som udgangspunkt mere pålidelige, når det handler om at afdække omfanget af f.eks. celleophold, homoseksualitet, sterilisationer og kastrationer.

Det betyder nu ikke, at erindringerne er upålidelige. Faktisk er der kun et punkt, hvor de officielle dokumenter og den oplevede anbringelse er i direkte modstrid med hinanden, og det er med hensyn til kostforholdene. Gnisten fremhæver nemlig den evindeligt følelse af sult, og lignende klager førte da også i samtiden til, at anstalterne rundt om i hele landet blev genstande for undersøgelser af kosten. Undersøgelser, der hver gang konkluderede, at maden måske nok var ensformig, og at der var forskel på plejernes og de anbragtes kost, men at den samtidig var både tilstrækkelig og nærende.¹⁶

Det gælder også maden på Livø, som at dømme efter kostplaner og mængden af anvendte fødemidler var rigelig. Betragter man billederne af de anbragte, er der da heller ingen, som fremstår decideret underernæret. Alligevel er det bemærkelsesværdigt, at Gnistens erindringer ikke står alene, men bakkes op af andre anbragte i form af klager, men også af det faktum, at øens anbragte ofte anvendte fritiden på at dyrke kartofler, som de kogte og spiste som supplement til maden. Så i hvert fald har oplevelsen af kostens mængde været end anden end de officielle tal, sådan som de fremgår af anstaltens opgørelser.¹⁷

¹⁶ Petersen 2022: 143-146.

¹⁷ Duedahl 2023a: 135-138.

Ansatte og anbragte på Livø omkring 1940. På bagerste række ses inspektør Viggo Jensen med hat og fuldskæg. De ansatte bærer hvid kittel og kasket, mens de anbragte mænd er iført blåt, slidstærkt arbejdstøj. Billedet illustrerer aldersspændet blandt de anbragte – fra helt unge drenge til granvoksne mænd.

Netop afvigelsen fra den officielle udlægning er noget af det, der gør Gnistens erindringer interessante. Erindringer er nemlig, som dagbøger og breve, blandt de mest demokratiske formidlingsformer, der findes, fordi ethvert menneske, som kan skrive, kan betjene sig af dem. Genren kræver ingen særlige forkundskaber, intet plot og ingen research, for man er selv omdrejningspunktet og sidder inde med alle væsentlige detaljer. I hvert hvis man som historiker netop anvender dem som kilde til forfatterens oplevelse af forholdene.

Det divergerende indhold viser sig på mange måder. Også i selve sprogbrugen. F.eks. lægger de administrative dokumenter aldrig skjul på, at Livø rummede en cellebygning, og at de anbragte jævnligt blev indsat i den. Men opholdene omtales forskelligt i de to typer dokumenter. Officielt var straf nemlig forbudt på Livø. Det skyldes, at domsanbragte blev placeret på øen, fordi retsvæsenet var af den opfattelse, at de ikke forstod fængselsstraf. Så når der med jævne mellemrum blev uddelt lussinger, tvungent sengeleje og celleophold, omtales de i de administrative dokumenter aldrig som straf, men som behandling. Adfærdskorrigerende be-

handling.¹⁸ Set med Gnistens øjne var der til gengæld tale om straf, fordi forholdene mindede til forveksling om dem, man fandt rundt om i landets fængsler – bare med den skærpende omstændighed, at opholdene i cellebygningen på Livø skete tidsubestemt, og så længe det passede overlægen og inspektøren.

Når det er sagt, er det samtidig vigtigt at huske på, at erindringer ofte er præget af, at de bliver skrevet med et særligt formål for øje. Formålene kan være mange. Nogle skriver erindringer som hukommelsesstøtte og for at holde styr på livets mange store og små begivenheder. Andre for at optegne gode stunder eller for at bearbejde de dårlige, og særlig anbragte har i tidens løb ofte anvendt skriveprocessen terapeutisk eller som en verden at forsvinde ind i. Men i alle tilfælde handler det at skrive erindringer om at dokumentere begivenhedsforløb, forklare ens egen situation og retfærdiggøre valg og handlinger over for sig selv og andre. Erindringer er – som breve – nemlig skrevet med en ekstern modtager for øje. En læser, som skribenten ønsker at påvirke.¹⁹

Således blev Gnistens erindringer nedfældet et årti efter anbringelsen på Livø i et forsøg på at få omgjort sin kastration og prøvet sin sag på ny ved at fremstille sig selv som en forfulgt uskyldighed. Af samme grund kan man passende stille sig det spørgsmål, hvad tiden mellem oplevelserne og selve nedskrivningen gjorde ved Gnistens hukommelse, og hvilken betydning hans bitterhed i årene efter kastrationen fik for indholdet. Her hjælper det at sammenholde erindringerne med samtidige kilder, og gør man det, er det faktisk muligt at dokumentere, at Gnistens syn på sin situation, da han skrev erindringerne, ikke var afgørende anderledes, end da han var anbragt. Det skyldes, at han som nævnt allerede under opholdet gjorde sig bemærket som en stærk kritiker af forholdene og påpegede både sulten og modstanden mod den mere eller mindre påtvungne sterilisation – altså den kritik, som han i 1936 lod sende fra øen med flaskepost. I brevene, som i dag befinder sig i Rigsarkivet påstår Gnisten sågar at tale på vegne af samtlige øens anbragte, idet de er underskrevet "Livøslaverne".²⁰

Kritikken minder da også om den, man finder hos andre af de anbragte, når de undertiden i konfiskerede breve opfattede sig som ofre for det omgivne samfunds stigmatisering og overgreb i form af fysisk tilbageholdelse og sterilisation. Vi får altså – selv med flere års afstand – leveret en tilsyneladende ganske gængs opfattelse af forholdene.

18 Petersen 2022: 237-241.

19 Om troværdighed og repræsentativitet mht. erindringer, dagbøger og breve, se Duedahl 2010, kapitel 4, samt Mallon 1984, indledningen.

20 Konfiskeret flaskepostbrev dateret 13.6.1936, anonymt med allerede i samtiden tillagt Gnisten, Journalsager 1924-1949, Socialministeriet, Særforsorgskontoret, 0019/1936 43 61 – 43 103, RA.

Netop her kommer de administrative dokumenterne til kort. Hvor overlægens og inspektørens professionelle blik på de anbragte ofte fremtræder lettere liden-skabsløst, fremstår Gnistens erindringer dybt personlige. De rummer elementer af selvoplevelse, indlevelse og intimitet. De fortæller om celleopholdene med den indespærredes øjne, om kærligheden mellem mænd, som den blev opfattet af en mand, der tog del i de erotiske relationer, og om forholdet til sterilisation opfattet af et menneske, der lagde krop til.

Det er måske erindringernes største styrke, nemlig at de repræsenterer blikket "indefra" i modsætning til blikket "udefra" og afmagtens stemme i modsætningen til magtens. Troværdigheden i Gnistens erindringer ligger simpelthen i, at de bedre og mere udførligt end noget andet dokument fortæller om anstalten set med den anbragtes egne øjne.

SUMMARY

Johannes, known as Gnisten, was sent to the branch of De Kellerske Anstalter for so-called morally deficient men on the island of Livø in the Limfjord in 1933, where he remained until 1937. Recently, his handwritten memoir surfaced in the police archives at the Danish National Archives. This unique memoir was written in 1944 and was supplemented with additional information until his passing in 1947, now make their debut in this article. Specifically, this article unveils sections of the memoir that details Johannes' stay on Livø. However, using a memoir as a historical source for the institution poses several methodological challenges. This is due to the fact that the memoir was created in the context of a subsequent criminal case. In the article, the content is compared with what we know from other sources about life on the island. The article demonstrates that the strength of these memories lies not so much in their ability to shed light on the layout and operation of the institution itself, but rather as a testament to the experiences of those who resided there. These experiences encompassed unequal power relations, frequent stays in the institution's prison cells, issues related to homosexuality, dietary conditions, stigmatization, castration, and more, all from the perspective of an individual involuntarily sent to the island. The memoir offers insight into the experience of being categorized and replaced against one's own will. In this sense, the memoir constitutes a significant addition to the narratives surrounding the institution, which often rely primarily on official documents.

Poul Duedahl, f. 1973, mag.art. i historie fra Syddansk Universitet 2003, ph.d. i historie fra Aalborg Universitet 2007. Ansat som professor i historie ved Institut for Politik og Samfund. Forsker i kulturhistorie med vægt på forholdet mellem normalitet og afvigelse. Blandt de væsentligste publikationer er: *Afvigernes ø* (2023), *Billeder fra en anden verden. De Kellerske Anstalters historie* (2019), *Velkommen på bagsiden. Danmarks historien på vrangen* (2018), *Forbrydelsens ansigt* (2013) og *De måske udstødte. Historiens marginale eksistenser* (2005).

KILDE- OG LITTERATURLISTE

- Duedahl, P. & M.H. Jacobsen (2010). *Introduktion til dokumentanalyse*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2010.
- Duedahl, P. & M.C. Hagstrup (2023a). *Afvigernes ø*. København: Gads Forlag
- Duedahl, P. (2023b), Druknet. Om udredninger som flygtige indsigter. I: *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 49, s. 63-78.
- En sindssyg arbejdsmand dolker 15-aarig pige paa hovedgaden i Herning (1946). I: *Herning Folkeblad*, 20.7.1946.
- Han var ikke aandsvag (1937). I: *Herning Avis*, 4.8.1937.
- Kirkebæk, B. (1997), *Defekt og deporteret. Ø-anstalten Livø 1911-1961*. Holte: SocPol.
- Livø-eleverne vil have flere Pandekager – og kvinderne udryddet fra øen (1936). I: *Aalborg Stiftstidende*, 19.6.1936, s. 12.
- Mallon, T. (1984): *A book of one's own. People and their diaries*. New York.
- Petersen, K., M. Seidelin, S. Smed, P. Duedahl & A. Borregaard: *Historisk udredning vedrørende børn, unge og voksne anbragt i særforsorgens institutioner 1933-1980* (2022). København: Social- og Ældreministeriet/Danmarks Forsorgsmuseum.
- Wildenskov, H.O. (1949). *Den Kellerske Anstalt i Brejning 1899-1949*. Vejle.

ARKIVER M.V.:

- Journalsager 1924-1949, Socialministeriet, Særforsorgskontoret, 0019/1936 43 61 – 43 103, Rigsarkivet.
- Klientsager 1865-1935, Den Kellerske Anstalt, Brejning, SOC50/1990-478, Rigsarkivet.
- Korrespondance til og fra Livø 1911-61, sag A1829, Lokalthistorisk Arkiv Aars.
- Korrespondance, Livø 1910-1970, Den Kellerske Anstalt, Brejning, Forstanderen, SOC-050/1990-34-37, Rigsarkivet.
- Nyrup – søn af en udstødt. Tv-serie i tre dele sendt på DR1 i januar 2023 og nu tilgængelig via DRTV.dk.
- Oversigt over sterilisationssager 1930-72, Den Kellerske Anstalt, Brejning, SOC-050/1986-444, Rigsarkivet.
- Patientjournaler, mænd 1929-1965, Viborg Sindssygehospital, SY-022/2004-776, Rigsarkivet.
- Straffeakter II, Herning Politi, Kriminalpolitiet, B-409/1994-214 og B-409/1994-215, Rigsarkivet.